

Har mennesket en fri vilje?

Af Jakob Munck

Tid: 13/2-06, 20:18

Spørgsmålet om viljens frihed er centralt i al filosofi og teologi. Er viljen fri har vi et ansvar, men er den ikke fri, har vi heller ikke noget ansvar. Det er altså hele tiden en fristelse til at skyde den fri vilje væk, for så kan alt det onde vi ser og gør forklares uden at vi selv føler skyld. I denne artikle ser vi på den fri vilje, som den opfattes i filosofien og teologien. Der er intet færdigt svar, men der er til gengæld nok at tænke over.

Forudsætningen for at et menneskes handlinger kan beskrives som værende "gode" eller "onde" er, at disse handlinger er et resultat af dette menneskes frie viljesbeslutninger. Derfor mener vi ikke, at man kan anvende etiske kategorier til at beskrive dyrs adfærd, for denne adfærd er ikke et resultat af det pågældende dyrs frie valg mellem alternativer, men af en genetisk programmering, som dyret er styret af. En fugl er derfor ikke "ond" når den spiser insekter, lige som en kat ikke er ond, når den fanger mus.

Menneskets frie vilje er naturligvis begrænset af de biologiske forudsætninger, som dette menneske har, og af det miljø, som det er opvokset i. Det er derfor ikke rimeligt at forlange, at et menneske skal kunne handle på en måde, som dette menneske ikke har fysisk mulighed for, eller ikke har viden om rigtigheden af.

Den frie vilje er derfor altid kun relativ, og den er aldrig fuldkommen. Man kan sige, at der er en vekselvirkning (dialektik) mellem det, som er vore biologiske og miljømæssige livsbetingelser på den ene side, og det frie valg på den anden. Det frie valg forudsætter, at vi har nogle muligheder, men arten og omfanget af disse muligheder, er - på den anden side - også bestemt af de frie valg, som mennesker har truffet i fortiden. Vi er altså påvirket af vore livsbetingelser på den ene side, samtidig med at vi selv er med til at skabe dem, på den anden. Forskellen mellem mennesket og en maskine er den, at maskinen er konstrueret og programmeret til at fungere på en bestemt planlagt måde, mens mennesket - i hvert fald til en vis grad - har mulighed for selv at bestemme hvordan det vil "fungere".

I det praktiske liv er vores fornemmelse af at have en fri vilje nærmest en selvfølge for os, og hvis vi en gang imellem føler at vi fungerer som "maskiner" forbinder vi dette med stort ubehag. Vi kan nemlig bedst lide tanken om at det er os selv der bestemmer, og ikke andre. Naturligvis er vores fremstilling af os selv som frie beslutningstagere afhængig af den situation vi befinder os i, for når vi bliver gjort ansvarlige for noget vi ikke bryder os om, er vi i reglen hurtige til at finde undskyldninger for at vi har handlet som vi har. Så er det ikke svært for os at beskrive vore egne handlinger som værende "maskinelle", altså bestemt af andre. Dette ser vi f.eks. hver eneste gang krigsforbrydere stilles for retten, hvor de hævder at de har handlet som de gjorde "fordi de havde fået ordre til det", og de ønsker derfor ikke at tage ansvaret for deres egne handlinger. Men når de samme soldater tildeles udmærkelser og forfremmelser for deres heltmodige indsats i krigen, så har de lettere ved

at acceptere tolkningen af deres handlinger som et resultat af frie viljesbeslutninger. Dobbeltmoralen spiller tydeligvis - også på dette område - en ikke uvæsentlig rolle.

Accepten af den frie viljes realitet er altså i høj grad betinget af de konsekvenser, som et menneske selv mener at det har, hvis dette menneske accepterer at have et ansvar. Mennesker ønsker i almindelighed at undgå den erkendelse, der pådrager det pågældende menneskeske en skyld. Hvis vi ønsker at undgå ansvaret, fremhæver vi derfor det determinerede i vore handlinger, og hvis vi ønsker at få del i dette ansvar, så fremhæver vi vore handlinger som frie viljesbeslutninger. Og sandheden ligger måske et sted imellem de to ekstremer, for der er ingen handlinger, der er fuldt ud determinerede, lige så lidt som der er handlinger, som mennesket træffer i absolut frihed. Der er altid tale om en mellemting mellem de to yderpunkter, eller - som man også kan sige det - om en kombination af det determinatoriske og det voluntaristiske, men det præcise blandingsforhold mellem de to komponenter varierer fra situation til situation. Det er derfor med stor skepsis at vi må møde de teologiske eller filosofiske teorier, der ensidigt fremhæver det determinerede og det forudbestemmelige i al form for menneskelig adfærd, for når vore handlinger udlægges på denne måde, har det som konsekvens, at vi ikke selv kan have ansvar for disse handlinger. Og hvis vi ikke har ansvar for vore egne handlinger, så kan menneskets adfærd ikke beskrives moralsk, lige så lidt som man kan tale om en "ond" computer eller en "kærlig" edderkop. Hermed er etikken - i yderste konsekvens - gjort både uinteressant og ligegyldig.

Teistisk determinisme

Den teistiske prædeterminationslære, som den kendes i den kristne religion, kommer allerede fra Kirkens første teolog Paulus (død ca. 65 e.Kr.), der mener om Gud, at de mennesker "han forud har kendt, har han også forud bestemt til at formes efter sin søns billede" (Rom. 8. 28-29). Dette udsagn har mange senere teologer, ikke mindst Augustin (354-430), Luther (1483-1546) og Calvin (1509-1564) tolket således, at mennesket selv kun har meget lidt, eller slet ingen, indflydelse havde på sin egen skæbne i denne verden og i den næste, da de der skal frelses allerede fra tidernes begyndelse har været udvalgt af Gud. Dette betyder f.eks. for Calvin, at mennesket ikke har brug for at skulle gøre nogle "gode gerninger", for det er allerede bestemt om det bliver frelst eller går fortabt. Hvis man alligevel interesserer sig for sine egne handlinger, så er det altså alene for at finde ud af, om man hører blandt de frelste, for disse heldige mennesker vil nemlig allerede i dette liv få succes med alt hvad de gør, så de får en forsmag på den evige herlighed i livet efter dette.

Også Martin Luther (1483-1546), reformationens mest fremtrædende teolog, mente at mennesket var uden fri vilje, og i sin bog om "Den trælbundne vilje" redegjorde han, i polemik mod hollænderen Erasmus af Rotterdam (1466-1536), for sit synspunkt. Han mente, at mennesket ikke er i stand til at gøre noget godt, og at alle vore forestillinger om fri vilje alene er udtryk for en slags selvindbildning og for vores forsøg på selv at blive som Gud. Derfor skriver han, "har menneskeviljens frihed til at vælge slet ingen eksistens, undtagen som træl for synden, døden og Satan: Menneskeviljen udretter ingenting, og den er heller ikke i stand til at udrette noget eller endda stræbe efter andet end hvad ondt er".

Selv om tanken er nærliggende, skal man dog ikke tro, at de paulinsk inspirerede calvinske og lutherske teologer, som benægter menneskets frie vilje, af den årsag også har forkastet det moralske. Når begge de to reformatorer i skarpe vendinger kritiserede Den katolske Kirkes praksis med afladsbreve, så viser det jo netop, at de stadig - som alle andre mennesker - er bundet til den moralske tænknings kategorier. Selv om de begge med stor ihærdighed hævdede, at den frie vilje ikke eksisterede, og - især Luther - påstod at alle menneskelige handlinger var onde, så kunne de nemlig alligevel ikke lade være med at reagere over det, som efter deres mening var mere ondt end andet, altså det at bilde folk ind, at man kunne købe sig til sin egen og sine afdøde familiemedlemmers frelse i Himmeriget. Teologien måtte - som eksemplet viser - altså vige for de praktiske hensyn, og forestillingen om den fuldstændige prædetermination og læren om at alle menneskelige handlinger blot er "onde", måtte i praksis opgives. Havde reformatorerne troet på den lære de selv docerede, havde der nemlig ikke været nogen mening i den reformation, som de ønskede at gennemføre.

Mekanisk materialisme og psykologi

En anden form for determinationslære, der tilsyneladende også må føre til afvisning af det moralske, er den mekaniske materialisme, altså den teori, at alt eksisterende i verden har en fysisk form, og at alle fænomener kan forklares ud fra de eksisterende fysiske betingelser og påvirkninger, der har skabt dem. Denne opfattelse findes hos de græske filosoffer Demokrit (460-381 f.Kr.) og Epikur (341-270 f.Kr.), og i nyere tid hos filosoffer som Thomas Hobbes (1588-1679) og La Mettrie (1709-51).

Fælles for disse tænkere er det synspunkt, at alt i verden kan forklares ud fra de lovmæssigheder, der gælder for de fysiske fænomener, som verden består af. Mennesket er - set i dette lys - også et rent fysisk fænomen, og dets tænkning og dets handlinger er alene begrundet i lovmæssighederne for det biologiske materiale, som dets krop og hjerne består af og naturligvis af de sociale påvirkninger, som dette materiale har modtaget udefra. Da man altså mener, at alle fysiske fænomener har en fysisk lovbestemt årsag, og at denne årsag igen er foranlediget af en tidligere årsag, der igen kommer af en endnu tidligere årsag, så er konsekvensen - rent logisk - at alt i verden er bestemt ved verdens skabelse. Hvis man til dette synspunkt tilføjer den lære, at det er Gud, der i tidernes morgen har skabt denne verden og de lovmæssigheder som gælder for den fysiske materie, så kaldes denne opfattelse for "deisme".

I moderne tid har den rent mekaniske materialisme kun få tilhængere, og tanken om at mennesket skulle være en slags maskine, virker frastødende på de fleste. Men både i psykologien og genetikken kan vi alligevel se træk af denne lære. Når det f.eks. hævdes, at menneskets adfærd alene er bestemt af dets "arv og miljø", altså af de genetiske programmer som mennesket er udstyret med i kombination med de miljøpåvirkninger, som dette menneske modtager i sin opvækst, så er denne lære nært forbundet med den klassiske mekanisme. Her er der ingen plads til en fri vilje, mennesket er ikke udstyret med nogen form for individuel ånd. Det kan derfor heller ikke ud fra sådanne teorier begrundes, at mennesket skulle have et personligt ansvar for sine handlinger. Netop derfor kan vi også - rent kulturhistorisk - se, at samtidig med at psykologien og genetikken i stadig større grad overtager rollen som fælles samfundsmæssig ideologi og livsforklaring - altså den rolle som den kristne tro havde tidligere - så ændres de strafferetslige bestemmelser, der skal

forhindre mord, vold, tyveri og anden asocial adfærd. Hvor man i tidligere tider lagde vægt på den moralske fordømmelse af de kriminelle handlinger og på det, at lovovertræderen skulle lide smerte og tvinges til at "angre", så lægger man nu i stadig større grad vægt på, at det, der kaldes for "straf" i virkeligheden er en slags "genopdragelse", hvor man skal forsøge at påvirke de uheldige lovovertrædere til i fremtiden at indtage andre og mere socialt acceptable holdninger, således at de præges til ikke at fortsætte deres kriminelle adfærd. At disse forsøg på genopdragelse i praksis har vist sig næsten virkningsløse, forklarer psykologiens tilhængere med, at de kriminelle jo - når de lades fri - sættes ud i det samme sociale miljø, som de kom fra inden deres indsættelse, og at de derfor får "dårlige påvirkninger" igen, hvilket gør at de nødvendigvis må fortsætte deres kriminalitet. Heller ikke nu spiller det moralske altså nogen rolle, og den kriminelle forventes - både af ham selv og af de myndigheder der har ansvaret for hans "straf" - at fortsætte sin hidtidige løbebane, for "hvad skulle han ellers gøre?"

Moral og determinisme

Hvis man mener, at et menneskes adfærd i fuldkommen eller i overvejende grad er bestemt af biologiske eller sociale determinationsfaktorer, så giver det naturligvis ingen mening at snakke om en fri vilje, og så er der ingen grund til at vi stiller moralske krav til hinanden. Så er ingen handling jo i sig selv god eller ond. Det samme gør sig gældende, hvis man er af den opfattelse, at den gud, der har skabt verden, allerede fra tidernes begyndelse har bestemt om vi skal "frelses" eller gå fortabt, eller at han har bundet os til udelukkende at kunne handle ud fra onde og egoistiske motiver.

Der er altså ikke den store forskel mellem den mekanistiske og den teologiske determinationslære, for de fører til den samme konklusion, nemlig den, at vore handlinger ikke kan forstås eller beskrives i moralske kategorier. At begge disse to former for forståelse af vor menneskelige natur og væsen bygger på en form for "tro", er der imidlertid ingen diskussion om, for ingen kan bevise - eller modbevise - at Gud har forudbestemt vor skæbne, at alle vore handlinger er "onde", eller at alt hvad vi gør er bestemt af en biologisk og miljøbestemt mekanik. Begge dele er påstande, som man kan acceptere eller forkaste, nøjagtig som man kan acceptere eller forkaste andre metafysiske udsagn, der ikke lader sig efterprøve med nogen form for eksperiment eller bevise med nogen form for logik. Det handler alene om tro.

Det, at der i vore handlinger er en komponent af fri viljesbeslutning, og at vi derfor - ikke kun i filosofien, men også i virkeligheden - har et moralsk ansvar for disse handlinger, er altså også et rent trosspørgsmål, og som følge af dette må vi konstatere, at det moralske - den virkelige eksistens af godt og ondt - i det hele taget er en tro. At denne tro har lidt store tilbageslag i de sidste århundreder, kan vi se ved at studere udviklingen i vore straffesystemer, der fra engang at have taget deres udgangspunkt i en moralsk fordømmelse af de "kriminelle" nu i højere grad opfatter disse som værende "ofre" for deres arvelige egenskaber og et dårligt socialt miljø. Om dette har betydet en forbedring eller en forværring af vores retspleje, skal ikke diskuteres i denne sammenhæng.

Det må konstateres, at det ikke i særlig høj grad er de teologiske former for determinationslære, der har været med til at skabe den mentalitet som præger vor tid, men langt snarere den såkaldte videnskab. Jo mere vi har lært at acceptere eksistensen af indre

psykologiske "drifter" og af disses bestemmelse af den menneskelige adfærd, jo mindre har vi fundet det relevant at skelne mellem det gode og det onde i denne adfærd. Ganske vist er der i vor tid, ligesom tidligere, en forståelse for, at visse menneskelige handlinger gør skade på andre og at visse handlinger gør gavn. Ingen kan benægte, at der er forskel mellem at torturere et menneske og at helbrede det. Men at den der torturerer og den der helbreder også skulle have et moralsk ansvar for deres egne handlinger, og at disse handlinger skulle kunne beskrives i objektive moralske kategorier, er der ikke stor forståelse for. De færreste mennesker i dag vil ganske vist indrømme, at de tilslutter sig en deterministisk opfattelse af det moralske, men på den anden side vil de heller ikke mene, at der findes handlinger, som et menneske helt alene kan bære det moralske ansvar for at have udført. Determinismen og voluntarismen er altså - også i dag - i konflikt med hinanden, men vægten i den offentlige bevidsthed er gledet fra den sidste og over mod den første. Forståelsen for det moralske eksisterer, men mange mener at de kategorier, som dette hviler på, alene er rent subjektive, og at det, der er godt for den ene, derfor ikke behøver at være godt for den anden. Hver har sin smag, hver har sin meninger og intet er i sig selv mere sandt end noget andet.